

**СЕМАНТИЧНА СТРУКТУРА ДІЄСЛІВНИХ КАТЕГОРІЙ
СТАНУ І ЧАСУ В ЗІСТАВНОМУ АСПЕКТІ
(на матеріалі української і російської мов)**

ДУБОВА О.А.

Національний університет кораблебудування ім. адм. С.О.Макарова

Семантична структура дієслівних категорій стану і часу нібито не належить до гостро проблемних питань морфології як україністики, так і

русистики. Порівняльний опис навіть засвідчує тотожність семантичної структури цих категорій, виняток становить лише грама давноминулого, що наявна в українському дієслові і відсутня в російському. Однак питання як і власне семантичної структури дієслівних категорій, так і відмінностей у цій структурі виявляється зовсім не таким простим і очевидним, якщо оцінювати його з позицій взаємозв'язків цих категорій і структури дієслівної парадигми.

Актуальність проблеми семантичної структури дієслівних категорій визначається як потребами теоретичного опису (встановлення потенціалу граматичної семантики дієслів), так і потребами прикладного спрямування (адекватність перекладу, розробки комп'ютерної лінгвістики). Такі потреби, своєю чергою, визначають мету дослідження семантичної структури дієслівних категорій, яка полягає в тому, щоб установити грамемний склад цих категорій.

Огляд праць, у яких подано опис морфології дієслова сучасних української і російської мов, засвідчує, що семантичну структуру категорії стану в обох мовах подано або за двограмемною концепцією (грамеми активного і пасивного стану) [1, с. 613-614; 5, с. 3; 10, с. 242-246; 11, с. 399; 12, с. 591; 13, с. 320-321], або за триграмемною (грамеми активного, зворотно-середнього і пасивного стану) [14, с. 123-126]. Подібно семантичну структуру категорії часу української мови описано як таку, що складається з чотирьох граем (теперішній, минулий, давноминулий, майбутній), а російської мови – з трьох граем (теперішній, минулий, майбутній). Ці і подібні розбіжності в семантичній структурі категорій стану, часу, способу стали об'єктом аналізу, результати якого описуємо далі.

Категорія стану. Отже, традиційно семантична структура категорії стану може мати або триграмемну, або, частіше, двограмемну репрезентацію. Такі розбіжності у визначенні грамемного устрою категорії стану супроводжуються і підтримуються тим, що інваріантний зміст категорії стану не має загальноприйнятого трактування. Найпоширеніший тип визначення категорійної семантики, що подається як відношення дії до суб'єкта та об'єкта [1, с. 613; 11, с. 399], визнається сумнівним, оскільки не виявляє можливостей грамемного варіювання: «Відношення між суб'єктом та об'єктом завжди одні й ті ж: суб'єкт здійснює дію, а об'єкт підлягає їй; це впливає з самого їх визначення» [16, с. 46]. Інші визначення, в яких врахована перспектива грамемного варіювання, ґрунтуються або (1) на валентних можливостях предиката, за яким визначається його аргументне (актантне) оточення [2, с. 110; 3, с. 236; 5, с. 3; 13, с. 321; 16, с. 47], або (2) на граматичній семантиці дієслівних форм, завдяки яким актуалізується суб'єктне чи об'єктне спрямування у зв'язках процесуального референта [4, с. 129; 8, с. 78; 9, с. 37, 109; 17, с. 331]. Якщо визначення першого з наведених типів мають переважно синтаксичний зміст і зорієнтовані на протиставлення діатез, то у визначеннях другого типу, зосереджених на властивостях саме дієслівних форм, підкреслюється морфологічний зміст категорії стану. Таким чином, ці два типи визначень ґрунтуються на можливостях маніфестації когнітивно-гносеологічної моделі «суб'єкт → дія (процес) → об'єкт» різнорівневими засобами мови [6, с. 287-288]. Завдяки функціональному зближенню цих засобів уможливується їх

входження до складу функціонально-семантичного поля становості (рос. *целоговости*), однак це не дає підстав для ототожнення, нівелювання різнорівневих синтаксичних і морфологічних одиниць. Маніфестантами когнітивно-гносеологічної моделі «суб'єкт → дія (процес) → об'єкт» на синтаксичному рівні є структурно-семантичні схеми речень, що відтворюють певні типи діатез, та власне речення відповідних схем. Дієслівний предикат виступає тут як той компонент схеми, що визначає склад аргументних (актантних) позицій та їх заповнення [12, с. 591; 15, с. 142-143].

На морфологічному рівні маніфестантами моделі «суб'єкт → дія (процес) → об'єкт» є дієслівні форми, що являють собою засоби для актуалізації в реченні одного з можливих напрямів у відношеннях дії: суб'єктного або об'єктного [9, с. 109; 15, с. 143-144; 17, с. 331]. Таким чином, семантична структура морфологічної категорії стану складається з протиставлення двох типів актуалізації релятивної семантики дієслова: (1) суб'єктного та (2) об'єктного. Перший тип актуалізації являє собою граему активного стану (актив), а другий – граему пасивного стану (пасив). Синкретичне процесуально-означальне значення дієприкметникових форм визначає певні особливості в реалізації станових граем цих форм. За узагальненим граматичним значенням дієприкметників можуть бути внесені уточнення до формулювань, що репрезентують реалізацію станових граем: «актуалізація суб'єктного відношення дії, яка зумовлює ознаку» (дієприкметниковий актив) – «актуалізація об'єктного відношення дії, яка зумовлює ознаку» (дієприкметниковий пасив).

Двограмемний семантичний устрій категорії стану в сучасних українській та російській мовах відтворює реально протиставлені типи процесуальних відношень. Ускладнення семантики категорії стану зворотно-середнім значенням не становить специфічного типу таких відношень. У сучасних українській та російській мовах дієслова зі зворотно-середнім значенням мають специфічний склад актантних позицій, однак називають процеси, актуалізуючи відношення дії до суб'єкта. Пор.: укр. *Мати одягла дитину / Діти одяглися* та *Діти були тепло одягнені*; рос. *Хозяин встретил гостей / Хозяин встретился с гостями* та *Гости были встречены хозяином*. Згідно з актуалізацією суб'єктних відношень зворотно-середні дієслова є маніфестантами грамеми активу, а тому їх наявність у сучасній українській та російській мовах не порушує двограмемної семантичної організації категорії стану в цих мовах. Отже, перевага, що надається двограмемній концепції дієслівної категорії стану в морфологічних описах сучасних української та російської мов [1, с. 614; 3, с. 236-237; 8, с. 78; 11, с. 399; 12, с. 591; 13, с. 320-321], має бути аргументована передусім тим, що ця концепція увиразнює морфологічний зміст категорії стану, пов'язуючи його з особливостями граматичної семантики класу дієслів. Триграмемна концепція навпаки підкреслює синтаксичні ознаки становості, оскільки зорієнтована на протиставлення трьох типів діатез.

Якщо питання двограмемної семантичної організації категорії стану однаковою мірою стосується як української мови, так і російської, то засоби

вираження значень активу і пасиву мають відмінності, що впливають на семантичну специфіку категорії стану.

Оскільки утворення корелятивів активного і пасивного стану залежить перехідності дієслів, то парадигма станового формотворення може бути виявлена саме в перехідних дієсловах. Категорійна парадигма стану в українській мові має цілісну організацію, об'єднуючи корелятивними відношеннями дієслівні й дієприкметникові формоделі (див. таблицю 1). Російська парадигма стану складається із значно більшої кількості формоделей і чітко поділяється на два фрагменти – дієслівний та дієприкметниковий, у кожному з яких репрезентовані корелятивні формоделі активного і пасивного стану (див. таблицю 2).

Таблиця 1

Категорійна парадигма стану сучасної української мови

Стан Вид	Формоделі	
	активного стану	пасивного стану
недок.	[(осн. перех. дієслова недок. в.) + - <i>ø</i>]	[(осн. перех. дієслова недок. в.) + - <i>ся/-сь</i>] [(осн. перех. дієслова недок. в.) + - <i>н/-м-</i>]
док.	[(осн. перех. дієслова док. в.) + - <i>ø</i>]	[(осн. перех. дієслова док. в.) + - <i>н/-м-</i>]

Таблиця 2

Категорійна парадигма стану сучасної російської мови

Формо- моделі	Вид	Формоделі	
		активного стану	пасивного стану
дієслівні	недок.	[(осн. перех. дієслова недок. в.) + - <i>ø</i>]	[(осн. перех. дієслова недок. в.) + - <i>ся/-сь</i>]
	док.	[(осн. перех. дієслова док. в.) + - <i>ø</i>]	[(осн. перех. дієслова док. в.) + - <i>енн/-м-</i>]
дієприкметникові	недок.	[(осн. перех. дієслова недок. в.) + - <i>ущ/-ащ-</i>] [(осн. дієприкм. недок. в. на - <i>ущ/-ащ-</i>) + - <i>ø</i>] [(осн. дієприкм. недок. в. на - <i>виш/-иш-</i>) + - <i>ø</i>]	[(осн. перех. дієслова недок. в.) + - <i>ем/-им-</i>] [(осн. дієприкм. недок. в. на - <i>ущ/-ащ-</i>) + - <i>ся/-сь</i>] [(осн. дієприкм. недок. в. на - <i>виш/-иш-</i>) + - <i>ся/-сь</i>]
	док.	[(осн. перех. дієсл. док. в.) + - <i>виш/-иш-</i>]	[(осн. перех. дієслова док. в.) + - <i>енн/-м-</i>]

Розбіжності в складі засобів станового формотворення є реалізацією відмінностей у структурі категорійної семантики стану досліджуваних мов. Якщо в українській мові грамеми активу репрезентовані тільки дієслівними модифікаціями, а грамеми пасиву – переважно дієприкметниковими, то в російській мові обидві грамеми мають як дієслівну, так і дієприкметникову модифікації. Грамема активного стану в українській мові відповідає актуалізації суб'єктних відношень названої дії, а грамема пасивного стану – актуалізації об'єктної характеристики носія ознаки, зумовленої дією. Згідно зі складом засобів станового формотворення в сучасній російській мові, парадигма якої складається з дієслівних і дієприкметникових формоделей, грамема активного стану відповідає актуалізації суб'єктних відношень названої або актуалізації суб'єктного відношення дії, яка зумовлює ознаку, а грамема пасивного стану – об'єктній актуалізації відношення дії або актуалізації об'єктної характеристики носія ознаки, зумовленої дією. Отже, семантика категорії стану в українській мові є одноядерною, а в російській мові – двоядерною.

Категорія часу. Опис семантичної структури категорії часу української мови як такої, що складається з чотирьох граем (теперішній, минулий, давноминулий, майбутній), а російської мови – з трьох граем (теперішній, минулий, майбутній), здійснено з орієнтацією на парадигму категорії часу, що складеться з форм активного стану. Однак якщо категорію стану (подібно й категорію виду) кваліфікувати як таку, що властива всім формам дієслівної лексики, то парадигма категорії часу має включати в себе також часові форми пасиву.

Як в українській мові, так і в російській часові форми пасиву недоконаного виду утворюються, як і часові форми активу, і тому темпоральні значення цих форм є тотожними. Проте часові форми пасиву доконаного виду мають дієприкметникові складники, що й впливають на темпоральну семантику цих форм.

Усі часові форми пасиву доконаного виду утворюються за аналітичною формоделлю, що складеться з аналітичного дієслівного форманта і пасивного дієприкметника доконаного виду: **укр.** *ø* + пасивний дієприкметник док. в. (*ø підписаний*); був/була...+ пасивний дієприкметник док. в. (*був підписаний*); буде/будуть...+пасивний дієприкметник док. в. (*буде підписаний*); **рос.** *ø* + пасивний дієприкметник док. в. (*ø подписан*); был/была...+пасивний дієприкметник док. в. (*был подписан*); будет/будут...+ пасивний дієприкметник док. в. (*будет подписан*).

Синкретична загальночастиномовна семантика дієприкметників передбачає імпліцитне темпоральне значення: оскільки дієприкметники доконаного виду називають ознаку, що є результатом, наслідком дії, то їхнє темпоральне значення зумовлене усвідомленням того, що дія передувє її наслідку. Отже, формоделі **укр.** *ø* + пасивний дієприкметник док. в. (*ø підписаний*), **рос.** *ø* + пасивний дієприкметник док. в. (*ø подписан*) мають значення минулої дії, наслідок, результат якої існує в момент мовлення. Таким чином, ці формоделі і відповідні форми дієслів репрезентують граему

перфекта в пасиві, яка не має аналогів в активі. Формомоделі *укр.* був/була...+ пасивний дієприкметник док. в. (*був підписаний*) *рос.* был/была...+пасивний дієприкметник док. в. (*был подписан*) мають значення минулої дії, наслідок, результат якої існував до моменту мовлення, зв'язок цього наслідку з теперешнім невизначений. Таку граему можна кваліфікувати як специфічне значення давноминулого в пасиві. В українській мови вона є корелятом до граеми давноминулого в активі, а в російській такий корелят відсутній. Формомоделі *укр.* буде/будуть...+ пасивний дієприкметник док. в. (*буде підписаний*); *рос.* будет/будут...+пасивний дієприкметник док. в. (*будет подписан*) мають значення майбутньої дії, наслідок, результат якої існуватиме також у майбутньому, слідуючи не тільки після моменту мовлення, а й після названої дії. Цю граему, що не має корелятів в активі ані сучасної української літературної мови, ані сучасної російської, можна назвати або подвійним майбутнім, або послідовним майбутнім, оскільки як власне названа дія, так і її результат віднесені до майбутнього.

Отже, семантична структура категорії часу в українській мові складається з абсолютних граем теперішнього, минулого, майбутнього і відносних граем давноминулого, перфекта, послідовного майбутнього. Підібну семантичну структуру має категорія часу і російській мові. Однак, в українській мові граеми теперішнього, майбутнього, минулого, давноминулого реалізовані в активі і в пасиві, граеми перфекта, послідовного майбутнього – тільки в пасиві, а в російській мові в активі і пасиві реалізовані тільки абсолютні часові граеми, відносні часові граеми – тільки в пасиві.

Дослідження семантичної структури категорій стану і часу виявляє відмінності семантики цих категорій в українській і російській мовах. Причому ці семантичні відмінності є власне морфологічними, оскільки вони супроводжуються відмінностями в засобах морфологічного вираження. Подібні семантичні і структурні відмінності маємо виявити і в інших морфологічних категоріях, оскільки результати такого дослідження є важливими для комп'ютерної лінгвістики.

ЛІТЕРАТУРА

1. Авилова Н.С. Категория залога и разряды переходных и непереходных глаголов // Русская грамматика: В 2 т. – Т. 1: Фонетика. Фонология. Ударение. Интонация. Словообразование. Морфология. – М.: Наука, 1980. – С. 613-618.
2. Арібжанова І.М. Категорія стану і значення стану // Компаративні дослідження слов'янських мов і літератур: Пам'яті акад. Леоніда Булаховського. – К.: Знання, 1999. – С. 108-110.
3. Безпояско О.К., Городенська К.Г., Русанівський В.М. Граматика української мови. Морфологія: Підручник. – К.: Либідь, 1997. – 336 с.
4. Бондарко А.В. К определению понятия „залоговость” // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость. – СПб.: Наука, 1991. – С. 125-141.

5. Буланін Л.Л. Категория залога в современном русском языке: Учеб. пособие. – Л.: Изд-во Ленингр. ун-та, 1986. – 88 с.
6. Веренк Ж. Диатеза и конструкция с глаголами на -ся: Пер. с франц. // Новое в зарубежной лингвистике. – Вып. 15: Современная зарубежная русистика. – М.: Прогресс, 1985. – С. 286-302.
7. Вихованець І.Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во «Пulsари», 2004. – 400 с.
8. Загнітко А.П. Категорія стану в системі граматичних категорій дієслова // Українське мовознавство. – 1990. – Вип. 17. – С. 77-84.
9. Кравченко А.В. О когнитивной неэквивалентности активных и пассивных конструкций (К проблеме категории залога) // Филол. науки. – 1992. – № 1. – С. 99-110.
10. Морфологія сучасної української мови: навчальний посібник. / Л.Алексієнко, О.Зубань, І.Козленко. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2014. – 675 с.
11. Русанівський В.М. Дієслово // Сучасна українська літературна мова / За ред. І.К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 296-429.
12. Русанівський В.М. Стан // Українська мова. Енциклопедія. – К.: Укр. енциклопедія, 2000. – С. 591.
13. Современный русский литературный язык: Учебник / В.А.Белошапкова, Е.А.Земская, И.Г.Милославский, М.В.Панов / Под ред. В.А.Белошапковой. – М.: Высшая школа, 1981. – 560 с.
14. Сучасна українська літературна мова: Морфологія. Синтаксис: підручник / А.К.Мойсієнко, І.М.Арібжанова, В.В.Коломийцева та ін. – К.: Знання, 2010. – 374 с.
15. Храковский В.С. Пассивные конструкции // Теория функциональной грамматики: Персональность. Залоговость / А.В.Бондарко, Т.В.Булыгина, Н.В.Вахтин и др. – СПб.: Наука, 1991. – С. 141-180.
16. Яхонтов С.Е. Формальное определение залога // Типология пассивных конструкций: Диатезы и залогов. – Л.: Наука, 1974. – С. 46-53.
17. Langacker R. Foundation of cognitive grammar: 2 v. – V. 2: Descriptive Application. – Stanford: Stanford University Press, 1991. – 589 p.